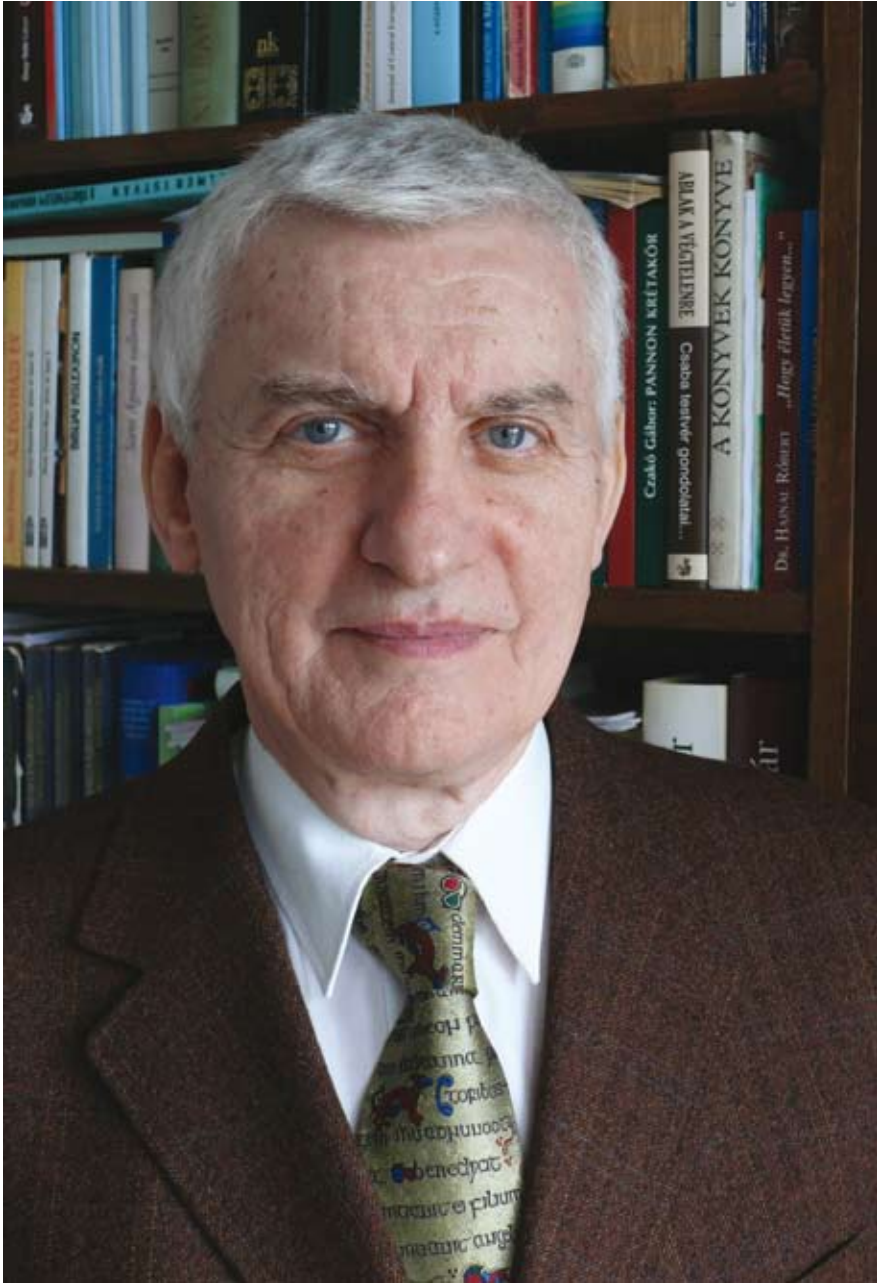

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

I. kötet

Джон Кел

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

I. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötéstervezés és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-746-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Tabula gratulatoria	9
Lecturis salutem!	11
A kötetek szerkesztéséről és szerkezetéről	15
Rövidítések jegyzéke	17

DIPLOMATICA – OKLEVELEK, LEVÉLTÁRAK

BLÁHOVÁ, MARIE	
<i>Vera ac falsa discernere</i> in the Přemyslid Czech Lands (until 1306)	21
BOGDÁNDI ZSOLT	
A két váradi hiteleshely a 16. század első felében	31
DRESKA GÁBOR	
Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium	43
ÉRSZEGI GÉZA	
<i>Bulla ipsa falsa esse videtur</i>	53
GUYOTJEANNIN, OLIVIER	
Gouverner par procurations: Une coupe de la pratique diplomatique dans la France de 1317	69
HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSFALVI TAMÁS –	
C. TÓTH NORBERT	
Németi Pál budai kanonok, majd bozóki prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban	85
KÖRMENDI TAMÁS	
Ki volt az országbíró 1293 tavaszán? Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán	117
LŐVEI PÁL – TAKÁCS IMRE	
Egy 1358. évi dubrovniki sokpecsétetes oklevél pecsétjei	131
NICOLAJ, GIOVANNA	
Note di terminologia diplomatica: <i>originale, autentico</i>	147

SIMON ZSOLT	
Adatok szent Szaniszló, Kriszpin, Otilia, Praxedis és Rókus középkori magyarországi tiszteletéhez	157
STIELDORF, ANDREA	
Arenen und Narrationes in den Gründungsurkunden für die mitteleuropäischen Universitäten des 14. Jahrhunderts	175
SÜTTŐ SZILÁRD	
„Érdemdús” oklevelek. A részletező középkori magyar <i>narratiók</i> problémáihoz	187
ECCLESIASTICA – AZ EGYHÁZ ÉS INTÉZMÉNYEI	
BUBNÓ HEDVIG	
Az „élvezet veszedelme” és a „lélek haszna” között	201
GÁLFI EMŐKE	
Az erdélyi káptalan oltárosai és hiteleshelyi munka a középkor végén ...	211
JACZKÓ SÁNDOR	
A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái	223
KERTÉSZ BALÁZS	
A Gyulaiak és a ferencesek	235
KISS GERGELY	
Az esztergomi érsek néhány késő középkori kiváltságlevelének háttéréről	249
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	
The Reform of the Monastic Orders in Late Medieval Transylvania	263
SÁGHY MARIANNE	
Szentírás és szent-írás Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzában	279
SZOVÁK KORNÉL	
A kamonci oltárosok egyezsége	291
SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM.	
A püspökökre vonatkozó egyházfegyelem a <i>Decretum Burchardi</i> <i>Wormatiensis</i> ben	307
THOROCZKAY GÁBOR	
A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig)	321
TÖRÖK JÓZSEF	
Harangszó a középkori Magyar Királyságban	337

VALTER ILONA

- Újabb adatok a pásztói Szent Lőrinc-plébániatemplom
építéstörténetéhez 349

SOCIALIA – BIRTOKOK, FALVAK, POLGÁROK

FELD ISTVÁN

- Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon 369

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

- Civitas* vagy *oppidum*? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi
terminológiájának vizsgálatához 391

MÉSZÁROS ORSOLYA

- A városi régészeti kutatás nehézségei a millennium után.
Esettanulmány a Dunakanyar két városából, Vácról és Visegrádról 405

NÓGRÁDY ÁRPÁD

- Sáros megye egyházas települései a 14. század elején 415

PETROVICS ISTVÁN

- Gurman Kristóf Pék-utcai háza 429

SZENDE KATALIN

- A magyar városi írásbeliség kezdetei 435

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

- Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka 459

Tartalom

DYNASTICA – KIRÁLYOK ÉS ORSZÁGOK

BÁRÁNY ATTILA	
Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből	483
BENKŐ ELEK	
<i>Reginam occidere</i>	495
CSUKOVITS ENIKŐ	
Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi	513
E. KOVÁCS PÉTER	
Magyar zsoldosok Sienában	521
GYÖRKÖS ATTILA	
Pierre Choque Magyarországról szóló francia útleírásának (1502) kéziratai és képi ábrázolásai	543
HÄRTEL, REINHARD	
Die Ungarneinfälle in Friaul. Schriftquellen und regionale Historiographie	551
KORDÉ ZOLTÁN	
Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476)	567
NAGY BALÁZS	
Párhuzamok és eltérések. A Luxemburg-dinasztia csehországi és magyarországi uralkodásának kezdete	583
PAJORIN KLÁRA	
Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1472. évi összeesküvés után	593
PROKOPP MÁRIA	
Árpád-házi Mária nápolyi királyné művészetpártolása	607
SKORKA RENÁTA	
Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben	625
TÓTH KRISZTINA	
Még egyszer Zách Felicián merényletéről	639

LITTERALIA – KRÓNIKÁSOK, HUMANISTÁK, JOGÁSZOK

BAGI DÁNIEL	
Haraggal és elfogultsággal? Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos krakkói uralmáról	655
BERTÉNYI IVÁN	
Tanulságos perjogi megoldások 1340-ből Sebes mester és a pozsonyi káptalan határvitájában	671
BRADÁCS GÁBOR	
Antiszemitizmus a középkori pápa-császár krónikákban	681
HOFFMANN ISTVÁN	
Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről	693
KRISTÓF ILONA	
<i>Eruditio ac lepor.</i> Humanizmus a Mohács előtti Váradon	705
MIKÓ GÁBOR	
Szent István király törvényeinek legrégebb kézirata. Az Admonti kódex	723
MOLNÁR PÉTER	
Az ún. Pécsi Egyetemi Beszédek egyik forrásáról. Az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet lehetőségei Magyarországon a 13. század második felében	733
RÁCZ GYÖRGY	
Anonymus Velek kapitánya. Településtörténet és krónikakutatás	743
ROKAY PÉTER	
A Szabolcs név egy lehetséges jelentéséről	757
SARBAK GÁBOR	
Gyöngyösi Gergely mintái	765
TÓTH ENDRE	
Miért <i>király</i> lett Szent István?	775
TRINGLI ISTVÁN	
A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról	793
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben	809

OECONOMICA – KERESKEDELEM ÉS GAZDASÁG

DRASKÓCZY ISTVÁN	
A kőszó bányászat átalakulása Erdélyben az Árpád-korban	825

F. ROMHÁNYI BEATRIX	
Késő középkori számadáskönyvek, a koldulórendi kolostorok gazdálkodásának tükrői	837
GRYNAEUS ANDRÁS – SOLYMOSI KATALIN	
Adatok a növényi bőrcserzés kutatásához a középkori Magyar Királyság területén	855
PÓSÁN LÁSZLÓ	
Rabszolgák a középkori Baltikumban	873
SZENDE LÁSZLÓ	
Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon	887
WEISZ BOGLÁRKA	
Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban	899

BIBLIOGRAPHIA

Solymosi László tudományos irodalmi munkássága	911
--	-----

Civitas vagy oppidum?

Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához

A középkori magyar városfejlődéssel kapcsolatos latin nyelvű jogi terminushasználat jellemzőiről a magyar várostörténet-írás határozott elképzelésekkel rendelkezik. Ezek kialakulásához nagyban hozzájárult Ladányi Erzsébet bő három évtizeddel ezelőtt közzétett alapos tanulmánya is, amely rendszerezni próbálta azokat a kifejezéseket (*libera villa*, *civitas*, *oppidum*), amelyek főleg a 14. században voltak használatosak a különböző magyarországi településformákra nézve.¹ Az Anjou-kor terminushasználata még meglehetősen következtelen volt, ami nem meglepő, hiszen ebben a korszakban a különféle hazai településtípusok bonyolult és sokirányú fejlődésen mentek keresztül. Sokszor még egyetlen oklevélben belül is különböző terminussal illethették ugyanazt a várost, ahogyan a bírájukra is váltakozva használták a *villicus*, *maior ville* és a *iudex* kifejezéseket.²

A 15. század második harmadára a városi terminushasználat sokkal következetesebbé vált, ami alapvetően a városfejlődésben a 14. század második felében lejátszódó lendületes folyamatok csillapodásának köszönhető. A 15. század derekára a *civitas*oknak a többi településformától történő elkülönülése gyakorlatilag végbement, és a két csoport közötti átjárás is szinte teljes mértékben megszűnt. A csoporton belül a szabad királyi és a királyi szabad városok is kezdtek egymástól különválni, attól függően, hogy melyek esetében maradt meg a tárnokszék illetékessége, s melyek voltak, amelyek lassan kiszorultak onnan.³ Köztudott, hogy a

¹ *Ladányi Erzsébet*: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 450–477. L. még a kérdésre *Uő*: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. *Levéltári Szemle* 42. (1992: 4. sz.) 3–12. – A tanulmány elkészítése idején a szerző a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásában részesült.

² Bácskai Vera megfigyelése szerint 1390 előtt nagyjából 50 mezőváros szerepel felváltva „*civitas*”, illetve „*oppidum*” néven. *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a 15. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új Sorozat 37.) Bp. 1965. 15–16.; Miskolcot például – amely egyértelműen királyi mezőváros volt – a 14. század végén, 15. század elején szintén többféleképpen szólítják. Nevezik például „*civitas*”-nak (1376, 1390, 1411, 1416): DL 6328.; ZsO I. 1577. sz.; DF 248 046.; DL 10 447.; „*oppidum*”-nak (1407): CDH X/4. 299.; „*villa*”-nak (1399): DF 292 812.; „*possessio*”-nak (1390): ZSO I. 1551. sz.

³ Werbőczy a középkor végén már világosan elkülöníti a két várostípust. Külön fejezetekben tárgyalja ugyanis a személyes jelenlét és a tárnokszék alá tartozó városokat (III. 8-tól), ám több alkalommal is együtt említi a falvakat és a mezővárosokat (pl. III. 32.) – Werbőczy István: *Tripertitum*. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Tudománytár.

15. század második felére egy királyi szabad vagy szabad királyi várost a legtöbb esetben már egyértelműen *civitas*-nak, egy mezővárost általában *oppidum*-nak, egy falut pedig minden esetben *villának* vagy *possessió*-nak neveznek az oklevelekben. A terminushasználat ennek ellenére mégsem ilyen egyszerű kérdés: a mezővárosok létrejötte ugyanis pontosan ennek a kornak a fejleménye volt, s a fejlődés egyes települések esetében egészen a 16. század elejéig elhúzódhatott, ami viszont a terminus-típusok szétválását az időben is jócskán kitolta.⁴

Egy település mezővárosi létének kezdő dátumaként mindig a rá vonatkozó első *oppidum* kifejezésnek a forrásokban történő megjelenését értjük, ami az oklevelek egyetlen keletkezése és bizonytalan fennmaradása miatt persze soha nem mutatja pontosan a mezővárosi rang elérésének időpontját. Precíz, konkrét évszámtól datálható mezővárosi létről csak akkor beszélhetnénk, ha az *oppidum* címet a település egyetlen privilégium révén kapná meg. Ez azonban nem így történik.

Az *oppidum* titulus megszerzése ugyanis mindig úgy megy végbe, hogy a településsel érintkező társadalmi környezet – a település fejlettsége és központi szerepe: kiváltságai, topográfiai és városképi jellemzői, gazdasági sajátosságai, lakosság száma stb. alapján – egyszer csak ilyen formában kezdi el emlegetni a várost az általa írt oklevélben. Az *oppidum* címet tehát nem lehetett kiváltságlevél révén elnyerni, hanem „kiérdemelni” kellett, s így mindig az aktuális társadalmi állásfoglalást, illetve konkrétan az oklevél írójának szubjektív véleményét tükrözi. Ebből következik, hogy a mezővárosok megnevezése a megnevező személyétől, a megnevezés körülményeitől és a megnevezés időpontjától függően más és más terminussal történhetett. Az alábbiakban erre a jelenségre nézve kívánunk néhány jellemző adalékul szolgáló példát bemutatni.

A mezővárosi terminushasználattal kapcsolatosan akkor a legegyszerűbb a helyzet, ha egy hétköznapi falu alakult belső, szerves fejlődés során mezővárossá, és az *oppidum* rang elérése aránylag későn, a 15. század közepén történt. Ilyenkor nincsenek nagy ingadozások a terminológiában, a település a mezővárosi szint elérése előtt falu, majd feltűnik a mezőváros megnevezés, amely egy ideig általában váltakozva használatos az *oppidum* mellett, végül előbbi kikopik és a mezővárost innentől többé-kevésbé következetesen *oppidum*-ként említik a források. Úgy tűnik, ez a fejlődéstípus lehetett megjelenését tekintve a leggyakoribb, a magánföldesúri kézben lévő mezővárosok nagy része ilyen egyszerű módon alakulhatott ki. Erre az egyik legjobb példa Kiszvárd, amely a birtokos Várdaiaknak a 14. században induló következetes városfejlesztése eredményeképpen egyetlen és fokozatos fejlődés során emelkedett a mezővárosok közé, majd ez a helyzete a

Sorozatszerk. Gazda István. Bp. 1990. 492., 532. Vö. *Ladányi E.*: Libera villa i. m. 471.; A királyi városok két nagy csoportjára l. *Kubinyi András*: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 1. (2006) 51–61.

⁴ *Bácskai V.*: Magyar mezővárosok i. m. 16.

kialakuló rezidencia-jellegének köszönhetően megszilárdult.⁵ A település a fentieknek megfelelően 1423-ig faluként, ezután pedig csak és kizárólag *oppidum*-ként szerepelt az oklevelekben.⁶

Előfordult, hogy már jócskán az első *oppidum*-említés előtt *civitas*-nak nevezték a mezővárost, főleg, ha az történetének korai szakaszában királyi vagy királynéi tulajdonban volt. A jelenség a már említett 14. századi terminushasználat jellemzőinek köszönhető elsősorban, azaz annak, hogy az Anjou-korban a *civitas* a *villa* (vagy a *libera villa*), illetve az *oppidum* megnevezésekkel felváltva és sok esetben egymás szinonimáiként alkalmazták, de mégis, a *civitas* volt közöttük a presztízs szempontjából legértékesebb meghatározás. Az északkelet-magyarországi országrész mezővárosai között 39 királyi birtok eredettel bíró városias település volt a középkorban, s ezeknek több mint felére, 21 *oppidumra* nézve a *civitas* is használatos volt a korban. Ha ezt összevetjük az ugyanitt elhelyezkedő, és az Anjou-kortól egyházi birtokban álló 9 mezőváros helyzetével, amelyből 3 volt *civitas*, vagy a 76 magánföldesúri eredetű mezővárossal, amelyből mindössze 14 viselte ezt a címet, akkor kijelenthető, hogy a *civitas* alapvetően a királyi mezővárosokra használt megnevezés volt.⁷

Felvetődik annak a lehetősége, hogy esetleg a királytól kapott kiváltságlevélnek köszönhetően kezdtek el *civitas*-ként emlegetni forrásaink egy-egy várost. A korai időszakra nézve még többé-kevésbé elfogadhatónak is tűnik ez a megállapítás, hiszen több, 13. századi kiváltságlevéllel rendelkező későbbi királyi mezővárosunkat a 14. században már egyértelműen *civitas*-nak tekintettek. Ilyen volt például Németi, amely 1230-ban kapta városi kiváltságait és jóval ezután,

⁵ Történetére l. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki) I. 506–507.; *Gulyás László Szabolcs*: Rezidencia és városfejlődés: földesúr és mezőváros a középkori Magyarország északkeleti részén. Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 7. (2012) 209–214.

⁶ „Villa”-emlékek: (1335) DL 50 994., (1422) DL 54 214.; „oppidum”-emlékek: (1423) DL 54 327., (1430) DL 54 716., (1437) DL 55 076., (1441) DL 64 350., (1453) DL 81 084., (1462) DL 55 717., (1484) DL 81 911., (1507) DL 30 971., (1517) DL 26 178. stb.

⁷ *Gulyás László Szabolcs*: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. Századok 147. (2013) 337. oldal táblázata. A „civitas” jelzót olykor kifejezetten rövid királyi vagy királynéi birtoklás is eredményezhette. Jól mutatja ezt Szikszó mezőváros esete, amely az 1390-es évekre egy bő évtizedre királynéi birtok lett és több alkalommal is „civitas”-ként szerepelt emiatt a forrásokban, többek között 1406-ban (DL 9159.), 1408-ban (DL 9452., DL 70 768.) és 1419-ben (ZsO VII. 517. sz.). Úgy tűnik, a jelenség nem volt igazán hosszú érvényű. Szikszóra vonatkozó további adatokra, illetve gömöri és gyöngyösi párhuzamokra l. *Gulyás L. Sz.*: Megjegyzések i. m. 323–324., 16. jegyz. A „civitas”-nak alapvetően kettős jelentése volt, egy topográfiai és egy jogi. Jelenthette magát a települést, de a polgárok közösségét is érthették rajta, mint jogi személyiséget birtokló „communitas”-ét: „communitas civium ut persona certis iuribus praedita”. A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. I–V. (A–I). Kiadásra előkészítette *Boronkai Iván* (I–II.), *Boronkai Iván* – *Bellus Ibolya* (III.), *Boronkai Iván* – *Szovák Kornél* (IV.), *Szovák Kornél* (V.). Bp. 1987–1999. II. 137.

1321-től szerepelt *civitas*ként az oklevelekben.⁸ Beregszász (Luprechtszásza) 1247-ben került kiváltságolásra és 1353-tól *civitas*ként említették.⁹ Nagyszőlős 1262. évi privilégiummal bírt, a források pedig 1359-től emlegetik *civitas* terminussal.¹⁰ Ennél sokkal közvetlenebb példával is rendelkezünk azonban. Miután 1329-ben a huszti, viski, hosszúmezei és técsői hospesek a szőlősiék mintájára kollektív kiváltságlevelet kaptak Károly Róberttől, Técsőt már 1336-tól *civitas*nak nevezték.¹¹ Igaz, utóbbi esetben a kiváltságolás és a település létrejötte időben szinte egybeesett, a privilégiumot egy néhány évtizede létrejött *hospes*közösség kaphatta meg.

A felsorakoztatott példák alapján nem mondhatjuk egyértelműen azt, hogy a kiváltságlevél megszerzése mindig közvetlen és rövid távon érvényesülő hatást gyakorolt volna egy település elnevezésére, a privilégium és a *civitas*-terminus megjelenése között sokszor igen hosszú idő telt el. Ugyanakkor előfordult, hogy a kiváltságlevél máshogy hatott: hosszú évtizedekre megszilárdíthatta a *civitas* elnevezést egy-egy olyan helység esetében is, amely már egyértelműen csak *oppidum*nak számított a középkor végén.

Erre a legjobb példa Sátoraló, a későbbi Sátoraljaújhely, amely még 1261-ben kapott István ifjabb királytól kiváltságlevelet. Az első ismert *civitas* megnevezése csak jóval későbből, az Anjou-időszakból ismert. Összesen bő tucatnyi ilyen adatot találhatunk, de érdekes módon ezek főleg a 15. századból maradtak fenn (1334, 1349, 1384, 1386, 1390, 1427, 1435, 1451, 1454, 1473, 1477, 1513 és 1518). *Civitas*nak – nyilván a kiváltságlevél hatására – általában az újhelyi polgárok nevezték a településüket, míg az idegen oklevéladók a leggyakrabban egyértelműen az *oppidum* kategória mellett tették le a voksukat a korban.¹²

⁸ Kiváltságlevelének legjobb kiadása: Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Főszerk. Kubinyi András. Szerk. Jánosi Monika, E. Kovács Péter, Köblös József, Tringli István. (Acta Collegii Historiae Urbanae Societatis Historicorum Internationalis.) Bp. 1997. (a továbbiakban: Elenchus) 32–34. (III/3. sz.); első „civitas”-említésére l. *Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig.* (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60.) Nyíregyháza 2008. 199.

⁹ Kiváltságlevele: CDH IV/1. 455–457. Első „civitas”-említése: *Neumann Tibor: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526).* (A Szabolcs-szatmár-beregi Szemle füzeteci 3.). Nyíregyháza 2006. 44.

¹⁰ ÁUO VIII. 31–32., illetve DL 70 637.

¹¹ DL 2539., *Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból.* Máramarossziget 1900. 14.

¹² Az újhelyi kiváltságlevél: Elenchus III/2. 52–54. Újhely 1334 és 1518 között összesen tizenháromszor szerepel „civitas” néven a forrásokban. Ebből öt alkalommal a 14. században, nyolc esetben pedig azután nevezik így. „Civitas”-adataink: „in civitate Wyhel” – AO III. 93. (1334); „in superiori fine civitatis” – AO V. 258. (1349); „in territorio dicte civitatis” – DL 7084. (1384); „sigillo prefate civitatis” – DL 7194. (1386); „civitates nostras regias Patak et Ujhely vocatas” – CDH X/1. 611. (1390); „ceterique cives dicte civitatis” – DL 11 900. (1427); „de prope civitatem Wychel” – DL 12 793. (1435); „ab oriente via civitatis” – DL 14 453. (1454); „nobis presentaverunt litteras sub sigillo nostre civitatis emanatas” – DL 14 898. (1454); „occidentis via civitatis” – DL 17 524. (1473); „sigillo nostre civitatis munimine roboratas” – DL 18 005. (1477); „a septemtrionali autem via civitatis” – DL 18 590. (1481); „sigillo nostre civitatis” – DF 213 307.

Az is világosan látszik, hogy sokszor nem is kell privilégium a *civitas* cím megszerzéséhez, illetve egy kiváltságlevél – még ha az esetleg Buda város jogait adományozza is egy mezővárosnak – nem jár automatikusan együtt a *civitas* terminus használatával. A zempléni Patak például a 14. században már rendszeresen *civitas*. 1326-tól 1525-ig több ilyen megnevezését is ismerjük, bár a 15. században már általában *oppidum*ként említik.¹³ Az első ismert kiváltságlevele viszont csak jóval a *civitas* elnevezés elterjedése után, 1429-ben keletkezett, és a települést még ugyanebben az évben eladományozta Zsigmond, rövidre zárva ezzel a valós szabad királyi városi rang tényleges elérésének lehetőségét.¹⁴

Debrecen 1361-ben szerezte első privilégiumát, melyben I. Lajos az apjának tett szolgálatokért a polgárságnak bíraskodási jogot adományozott. Ugyan a szakirodalomban megjelent az elképzelés, miszerint már ezt megelőzően, 1360-ban *civitas*-nak hívták volna, de minden bizonnyal ez az oklevél lehet az első, amelyben a város valóban így szerepelt.¹⁵ Az igazán érdekes azonban az, hogy Debrecen 1405-ben Buda város kiváltságait is megkapta városfal építésének engedélyével összekapcsolva.¹⁶ Minden adott volt tehát ahhoz, hogy a mezőváros a *civitas*ok sorába kerüljön, ám mégsem így történt. A király nem sokkal később ugyanis eladományozta, és 1407-től Debrecenre nézvést is megjelent és egyre inkább elterjedt

(1513); „civitatís Wyhel” – DF 217 669. (1518). „Oppidum”-ként Újhelyet 1390-ben említik elsőként (Csánki I. 339–340.). A 15. századtól már egyre inkább ez lesz a domináns megnevezése a településeknek az oklevelekben. Néhány példa: (1414) ZsO IV. 2183. sz., (1469) DL 16 933., (1497) DF 216 114., (1502) DF 216 531., (1506) DF 216 861., (1515) DL 22 710., (1519) DF 217 806. stb.

¹³ Patak a 14. század első felében még általában „villa”: (1305) DL 57 233. (ekkor az élén „villicus” állt), (1310) DL 1759. stb. Első „civitas”- és „oppidum”-említését Csánki Dezső 1326-ra illetve 1390-re teszi – Csánki I. 338. „Civitas”-ként szerepel: (1340) DL 3289., (1348) DL 76 896., (1356) DF 219 468., (1358) DL 77 244., (valamikor 1358 és 1360 között) DL 47 939., (1366) DF 219 563., (1369) Zichy XII. 36., (1373) DL 77 553., (1390) CDH X/1. 611–612., (1397) CDH X/8. 433., (1409) ZsO II. 6928. sz. stb. A középkorból ismert kifejezetten késői és legutolsó, „civitatís Sarospatak” megnevezés a mezőváros 1525. aug. 24-i oklevelében található – DL 68 674. „Oppidum” többek között: (1411) DF 220 554., (1412) ZsO III. 2935. sz., (1436) Zichy VIII. 591. stb. A középkor végén már a helyi lakosság is egyre inkább „oppidum”-nak tekintette Patakot: (1491) DL 19 715., (1508) DF 229 328.

¹⁴ 1429. márc. 7-i kiváltságlevele Patakot a szabad királyi városok sorába emelte. Az oklevél a várost „civitas”-nak nevezi: „ipsam civitatem nostram Naghpathak” – DL 12 052. Ugyanezen év július 9-i oklevelében Patakot („civitatem seu opidum Naghpathak”) a király a Pálóciaknak adta – DL 12 092.

¹⁵ Az 1360-as adatot Csánki Dezső hozza: Csánki I. 597. Az 1361-es kiváltságlevélre és a dátum kritikájára l. *Solymosi László*: Debrecen 1361. évi kiváltságlevele. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás. (Speculum historiae Debreceniense 7.) Debrecen 2011. 16. Az oklevél kiadása uo. 18., jelzete: DF 278 783. A század második felétől többször is „civitas”-ként említik Debrecent. Így például 1404-ben is – DL 62 208. A 14. századi sajátosságoknak megfelelően azonban arra is van adat, hogy „villa” megnevezéssel került említésre, például 1386-ban és 1387-ben: mindkét szer „Datum in villa Debrecen” – CDH X/3. 322., ZsO I. 217. sz.

¹⁶ ZsO II. 3767. sz.

az *oppidum* meghatározás használata. Igaz, a *civitas* sem kopott ki teljes mértékben a forrásokból, bár felbukkanása mind ritkább lett, majd 1435 után el is tűnt.¹⁷ A tendencia egyértelmű: a Zsigmond-korban még párhuzamosan használták Debrecenre a város és mezőváros megnevezéseket, a század második harmadára azonban már nyilvánvalóan mezővárosnak tekintették, azaz a kiváltságlevél hatása lassanként tompult a köztudatban, amikor a település státuszát próbálták meghatározni. A két említett mezőváros esetében érezhetően az újbóli magánkézbe kerülés lehetett a döntő a terminológia ilyen alakulása szempontjából.

Különleges a Heves megyei Pásztó mezőváros esete. 1407. április 26-án a Pásztói családdal rokon Tar Lőrinc kérésére Zsigmond Debrecenhez hasonlóan egyenesen a budai polgárok jogát adományozta a lakóknak és megtiltotta, hogy őket idegen bíróság elé állítsák. A település ebben az oklevélben szerepelt először *oppidum*ként, legalábbis ez az első ismert adatunk erre nézve.¹⁸ A budai jog elnyerése komoly kiváltság volt, de a polgárok mégsem tudtak élni vele s így nem is lett *civitas* Pásztóból, mégpedig ugyanazon okból nem, mint a debreceni és pataki példánk esetében: magánföldesúri birtokban voltak és maradtak is a középkor folyamán. Pásztó tehát a 15. században továbbra is egyértelműen *oppidum*nak tekinthető.¹⁹

A 15. században a királyi birtokú mezővárosok mellett akár az egyházi *oppidum*ok is kaphattak *civitas* elnevezést. Az északkeleti országrész egyházi birtok

¹⁷ Az elidegenítés során először Balicki András szerzi meg zálogba, majd 1411-ben a szerb despotácé lesz adományként. ZsO II. 7655. sz., ZsO III. 678. sz., 707. sz., 967. sz., Csánki I. 597. A várost egyszer „civitas”-nak, egyszer „oppidum”-nak említik ebben a korszakban, de utóbbi mind gyakoribbá válik a másikkal szemben. A temérdek felbukkanásból csak néhányat említsünk meg ezúttal. „Civitas”: (1407) DF 278 789., (1410) CDH X/5. 80., (1411) CDH X/5. 114., (1419) ZsO VII. 997. sz., (1424) DL 54 395., (1435) DL 54 814. „Oppidum”: (1407) DF 278 788., (1422) CDH X/6. 458., ZsO IX. 634. sz., 652. sz., 1215. sz., (1433) CDH X/7. 451., 499., (1435) CDH X/7. 661., (1436) DL 55 036., (1452) DL 15 312., (1460) DL 15 312., (1477) DL 18 004., (1482) DL 81 866., (1484) DF 210 503., (1490) DL19 657., (1492) DL 97 494., (1495) DL 56 277., (1511) DL 22 130., (1526) DL 24 291. stb. Azért tegyük hozzá azt is, hogy a 15. század végén ismerünk egy újabb és utolsó „civitas”-adatot is, mivel azonban ez a megnevezés a polgároktól származik és több, mint 50 évvel az utolsó, 1435. évi objektív említés után tűnik fel, inkább tekinthető a lakosság elfogult önértékelésének, mint reális képnek: „in foro nostre civitatis consueto”, főleg, hogy a datálásnál már a sokkal inkább helytálló „oppidum” kifejezés szerepelt – DF 275 864. Sőt, Debrecen 1470 és 1484 közé datálható levelében, amelyet uruknak írnak a székelyhídi vásáron elszendvedt sérelmeik ügyében, a lakók magukat már csupán egyszerű jobbágyokként nevezik meg, azaz szó sincs a mezővárosok esetében is megszokott „cives”, esetleg „communitas” kifejezésről: „iobagiones eiusdem vestre maiestatis in Debreczen commorantes” – DL 48 053.

¹⁸ A kiváltságlevelet átírta Mátyás 1476. évi és II. Ulászló 1494. február 20-i oklevele – DL 98 261. Rövid regeszta formájában kiadta: CDH X/4. 834. (412. sz.) és ZsO II. 5450. sz. Az oklevél rossz állapota miatt mára gyakorlatilag olvashatatlan, azonban így is kivehető még rajta a megnevezés: „opidi Pazthoh”.

¹⁹ „Oppidum”-nak nevezik 1417-ben (DL 89 792.), 1461-ben (DL 90 033.), 1463-ban (DL 15 805.), 1464-ben (DL 15 942.), 1472-ben (DL 17 385.), 1474-ben (DL 17 547.), 1489-ben (DL 19 538., DL 38 799.) stb.

múlttal rendelkező mezővárosai közül Lelesz például kétszer, míg Rozsnyó ke-
rek kétszáz éves periódusban többször is viselte a *civitas* jelzőt. Előbbi a térség
legnagyobb forgalmú hiteleshelyének adott otthont, míg az utóbbi alapvetően
bányaváros volt, de egyúttal az esztergomi érsekség egyik fontos birtokközpont-
jának is számított, tehát komoly birtokigazgatási funkcióval is rendelkezett.²⁰

Ahogy ez Rozsnyón is megfigyelhető, a bányavárosi lét a birtokos szemé-
lytől lényegében függetlenül a legtöbb esetben automatikusan együtt járt a *civi-
tas* terminus használatával is. Ennek megfelelően a magánföldesúri tulajdonban
álló bányavárosok közül *civitas* címet is viselt Csetnek (1331–1501 között *civi-
tas*, 1355-től egyúttal *oppidum* is), igaz, nem viselt ilyet Dobsina (1417-től *oppi-
dum*). A királyi birtokúak közül *civitas* volt viszont Felsőbánya (1379–1455 kö-
zött *civitas*, 1446-től *oppidum*), Rudabánya (1397–1415 között *civitas*, 1420-
tól *oppidum*), Telkibánya (1367–1494 között *civitas*, 1447-től *oppidum*), az öt
máramarosi sóbányaváros: Hosszúmező, Huszt, Sziget, Técső, Visk, illetve az
egyháziak közül a már tárgyalt Rozsnyó. Úgy tűnik, *civitas* elnevezésük a közép-
kor végére az elterjedő *oppidum* mellett egyre inkább háttérbe szorult, de azért
még használatban maradt.²¹

Egy település *oppidum*- vagy *civitas*-említése tehát kapcsolatban állhatott a
birtokossal, a kiváltságokkal, illetve a bányaváros-léttel is. Ezzel összefüggésben
azonban egy további fontos szempontot kell megemlítenünk, ez pedig a megne-
vező személye és személyes véleménye. Nagyon úgy tűnik, hogy a település kate-
gorizálásában az oklevél írója játszott a legnagyobb szerepet, így egy általa leírt
civitas vagy *oppidum* szó egyúttal a személyes értékítéletét is reprezentálta, ami pe-
dig érezhetően többször is elfogult volt. Éppen ezért igencsak óvatosan szabad az
oklevelekben szereplő terminológiát általános következtetésekhez felhasználni.

Csak két példa erre az elfogultságra és a nézőpont szempontjából meglévő
különbségre. Egyrészt tanulságos Tállya mezőváros esete, amelyet a saját okleve-
leiben a tanács szinte mindig *oppidum*ként nevezett meg, van azonban adat arra
is, hogy *oppidulum*ként, azaz – önkritikusan – kicsinyítő képzős formában szere-
pelt a kifejezés. A szepesi káptalan – amelynek szőlői voltak Tállyán – ugyane-
kor viszont következetesen *possessió*nak tekintette.²²

²⁰ Lelesz „civitas”-említései: ZsO VI. 576. sz. és ZsO VII. 2267. sz. „Oppidum”-nak nevezik például: (1415) ZsO V. 1342. sz., (1428) DL 54 600., (1431) DL 62 259., (1469) DL 72 422., illetve a mezőváros valamikor 1470 és 1500 között kibocsátott saját oklevelében is – DF 216 378. Rozsnyó szerepére l. *Gulyás L. Sz.: Megjegyzések i. m. 336.* Első és utolsó ismert „civitas”-említése: (1320) CDH VIII/2. 248. és (1520) DF 229 630. „Oppidum”-adatai: (1417) CDH X/5. 766., (1423) CDH X/6. 577., (1461) DL 15 553. stb.

²¹ *Gulyás L. Sz.: Megjegyzések i. m. 340–345.*

²² A mezőváros kicsinyítő képzős önértékelése: „domum suam, in oppidulo Thalya fundatam” – DF 269 696. Ez egyébként egyáltalán nem egyedülálló. A magisztrátus általában felfelé módosította a terminológiát, azaz „oppidum” helyett szívesebben írt „civitas”-t, mint „possessio”-t, de azért van még adatunk ilyen „őszinteségre”, szintén a későbbi Hegyaljáról: „Nos ... iudices possessionis Tholczwa” – DF 229 381. A szepesi káptalan kapcsolódó oklevelei: „vineam ipsorum in territorio

A másik példa Máramarosból származik. Sziget város 1457. évi oklevelében magát *civitas*nak nevezte, de a szomszédos Hosszúmezőt – amellyel közös kollektív kiváltságlevelet birtokoltak, sőt, ebbe a kiváltságlevélbe Sziget több mint húsz évvel később került csak bele, mint Hosszúmező – azonban már csak *oppidi regalis Hwzwmezw* formában említi. Azaz magát ennek alapján fejlettebbnek, jelentősebbnek tartotta az ugyanazon kiváltságokat élvező és sorsában egyaránt osztozó szomszédvárnál.²³ A terminológia alkalmazása tehát láthatólag ebben az esetben is a szubjektum szférájába tartozott, és – mint mindig – az oklevélben megnyilatkozó személy(ek) állásfoglalását mutatta.

Ha az északkeleti országrészben megfigyelhető példákban indulunk ki, akkor igen jól érzékelhető, hogy a *civitas*-emlétek sok esetben a polgárság személyes véleményét tükrözték, sokszor ezt a magasabb szintet képviselő kifejezést használták a társadalmi környezet közvélekedésével szemben, amely inkább csak *oppidum*-nak tekintette mezővárosukat. Példáink egytől-egyig a 15. századra vonatkoznak, mivel a 14. századi terminushasználat a fent mondottak alapján kevésbé következetes és így egy *civitas*-emlétek kevésbé mutat a szabályosnak tekinthető terminológiától való eltérést. Szintén nem vesszük bele a felsorolásba a bányavárosokat, hiszen az ezekkel kapcsolatos *civitas* megnevezés egyértelmű, elfogadott gyakorlat volt.

Lássuk elsőként a magánbirtokon kialakult mezővárosokat. Bátor egyetlen, 1522. évi *civitas* megnevezése mezővárosi kiadványban, egy nyugtában szerepel.²⁴ Debrecen hét alkalommal kerül *civitas*ként említésre, ebből 1435-ig négy alkalommal a nem sokkal korábban kiváltságoló király, egyszer a nádor, egyszer a leleszi konvent nevezi *civitas*nak a várost, a század második felében azonban már a debreceni tanács.²⁵ Hannusfalva egyetlen, 1422-es említése a királynéi tárnokmesterhez fűződik.²⁶ Héthársot 1435-ben Miklós prépost, egri püspöki vikárius nevezi *civitas*nak.²⁷ Kurimát 1415-ben a királynéi tárnokmester, 1416-ban a nádor, Meggyest pedig 1499-ben az erdélyi vajda.²⁸

possessionis Naghtalya vocate” – DF 215 201., valamint „quandam vineam suam, in promontorio Palotha nuncupato, in pertinentiis possessionis Thalya” – DF 217 955. A „possessio” fogalom a 13. század elejétől a ’javak’ és ’birtok’ jelentéstől a ’falu’ jelentés felé kezdett elmozdulni. A század végén már következetesen használták az oklevelek, mint a „villa” szó szinonímáját, sőt, a törvények szövegében is egyre inkább falut értettek rajta, de egyúttal a birtokjogot is magában foglalta. A szepesi káptalan is ilyen értelemben használhatta Tállyára. *Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Bp. 1971. 51–54.

²³ Az 1329. évi, azaz a huszti, viski, hosszúmezei és técsői hospeseknek adott kollektív kiváltságlevél, illetve az 1352. évi szigeti kiváltságlevél, valamint átirásaik csupán újkori másolatokban maradtak fenn – DL 2539., kiadásai: *Mihályi J.: Máramarosi diplomák i. m.* 8–11. (4. sz.) és CDH VIII/3. 353–356. Az idézett oklevél jelzete: DF 247 904.

²⁴ DL 56 431.

²⁵ A már említett oklevelek jelzeteit l. a 17. jegyz.-ben.

²⁶ DL 57 542.

²⁷ CDH X/7. 709.

²⁸ ZsO V. 1208. sz., ZsO V. 2107. sz., DL 27 392.

Miskolcot 1411-ben Zsigmond király, 1414-ben az egri káptalan, 1492-ben Beatrix királyné tartja *civitas*nak.²⁹ A helyi tanács által kibocsátott oklevél így nevezi azonban a mezővárost 1416-ban, 1433-ban, 1453-ban, 1455-ben, 1462-ben, 1469-ben, 1480-ban két alkalommal is, 1489-ben, 1492-ben, 1497-ben, 1499-ben kétszer is, 1506-ban, 1521-ben, 1525-ben.³⁰ Nagyhatvan mezővárost 1404-ben a bihari ispán címezi *civitas*nak, Szikszót 1387 és 1419 között három alkalommal a helyi tanács oklevele említi így, egy alkalommal a Szikszói család, egyszer pedig Zsigmond.³¹

A királyi eredetű mezővárosok közül Beregszászt 1455-ben a leleszi konvent nevezi *civitas*nak, Hosszúmezőt 1456-ban a király és a leleszi konvent is, Szigetet 1456-ban szintén a leleszi konvent, 1457-ben és 1461-ben viszont már maga a város, Husztot 1408-ban Zsigmond király, de 1480-ban a helyi tanács.³²

Szatmár és Németi 1426-ban a két mezőváros közös oklevelében szerepel *civita*ként, Szatmár saját oklevelében 1453-ban és 1500-ban, Sajószentpéter 1458-ban szintén saját kiadványában, de 1409-ben az országbíró, 1425-ben Pel-sóci Imre felesége, Veronika oklevelében lesz *civitas*.³³

Úgy tűnik továbbá, hogy a *civitas* terminus sok esetben kizárólag csak az oklevélszerkezetnek, illetve az oklevélben szereplő különféle jogi jelenségeknek, így például a tanácsszerkezet precíz meghatározási szándékának köszönhetően szerepel a szövegben, azaz a *civitas* szó valamilyen módon kapcsolódhatott a tanács felépítéséhez és a pecsételési formulájához. Miskolc saját kibocsátású okleveleinek példáján kitűnően látszik állításunk igaza.

Amennyiben ugyanis a teljes mezőváros az oklevél kibocsátója és szerepel a településtípus megnevezése is, akkor általában az *oppidum* kifejezést használják (*oppidi Miskolcz*).³⁴ Ha azonban nem az egész mezővárosi közösség, csupán Ó- vagy Új-Miskolc magisztrátusa adja ki az oklevelet, akkor a legtöbb esetben – egy-két kivétellel – már *civitas*nak nevezik a településrészt.³⁵ Arra is van példa emellett,

²⁹ DF 248 046., ZsO IV. 1759. sz., DF 248 042.

³⁰ DL 16 447., DL 83 665., DL 14 674., DL 15 297., DL 15 731., DL 83 780., DF 254 458., DL 107 799., DL 83 949., DF 252 619., DL 20 606., DL 107 804., DL 102 286., DL 88 946., DL 65 651., DF 218 337.

³¹ ZsO II. 3405. sz.; ZsO I. 28. sz., DL 9159., DL 70 768., DL 9452. és ZsO VII. 517. sz.

³² DL 55 579., *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 376., DF 247 904., *Mihályi J.*: Máramarosi diplomák 156., 435.; DF 285 466.

³³ DL 11 861., DL 24 958., DL 84 004.; DF 268 557., ZsO II. 6789. sz., DF 292 813.

³⁴ (1461) DL 15 547., (1462) DL 15 731., (1478) DL 83 828., (1501) DL 65 639., (1522) DF 229 673. A középkor végén már arra is van példa, hogy a teljes települést „civitas”-nak nevezik, de ritka: „iudex ceterique iurati cives reginalis civitatis Myskolcz” – DF 218 337 (1525).

³⁵ „iudex antique civitatis de Myskolcz” – (1433) DL 83 665., „iudex veteris civitatis Myskolcz” – (1453) DL 14 674. Uez: (1458) DL 15 297., (1469) DL 83 780., (1480) DF 254 458., (1480) DL 107 799., (1492) DF 252 619., (1497–1517?) DL 20 606., (1506) DL 88 946.; „iudex ... iurati cives ac universi hospites nove civitatis Myskolcz” – (1521) DL 65 651. Néhány esetben mégis „oppidum”-mal szerepel ez a formula: „coram iudice ac iuratis civibus veteris oppidi Myskolcz” – (1493) DL 107 803., „iurati veteris civitatis oppidi Myskolcz” – (1492) DL 107 804., „iudex ... ac ceteri iurati cives veteris oppidi Myskowlch” – (1523) DL 66 652.

hogy Ó-Miskolcot (*civitas*), mint a teljes mezőváros (*oppidum*) részét, városrészét értelmezik.³⁶ Egyértelműnek látszik, hogy a *civitas* a fenti példákban nem elsősorban jogi jelleggel bír, hanem szokatlan módon leginkább településmorfológiai jellegű megjegyzés lehet, településrész-kategóriát jelent, pontosabban a teljes, jogi értelemben vett mezőváros (*oppidum*) topográfiailag értelmezett városrészét (*civitas*). Esetleg felvethető még, hogy a jelenség az oklevél írója által ismert, Miskolc városrészeire alkalmazott elterjedt elnevezések („Óváros” – „Újváros”?) egyszerű tükröfordításának köszönhető. Hasonló lehet az oka a már említett Újhely néhány *civitas* elnevezésének is, ahol a kifejezés háromszor is a „város útja” (*via civitatis*) szóösszetételben szerepelt (1454, 1473, 1481).³⁷

A *civitas* megjegyzéssel kapcsolatos másik tanulság a miskolci példáknál maradvá, hogy a *corroboratio* pecsételéssel kapcsolatos szakaszához szinte kizárólagosan a *civitas* társult, ezek szerint pedig itt az elterjedt oklevélformula sematikus és automatikus alkalmazásával állunk szemben.³⁸ A jelenség nem ismeretlen, más mezővárosokban is találkozhatunk hasonlókkal.³⁹

A következő példa is arra utalhat, hogy az oklevélformulák többé-kevésbé következetes használata eredményezi ezt a helyzetet. 1480. december 5-én Ó-Miskolc tanácsa (*veteris civitatis Myskolcz*) oklevelet állít ki abban az ügyben, amelynek során a néhai Katalin asszony javain osztozik meg az azokat öröklő rokonság. A javak között szerepel egy ház is, amely a település területén (*in corpore huius civitatis*) található. A pecsételéssel kapcsolatos részben szintén hasonlóan tesz az oklevél írója és *civitas* használ, de a datálásnál már *oppidumot* írt.⁴⁰ Azaz a szövegben ragaszkodik a *civitas* kifejezéshez, ám amikor keltezi a kiadványt, és jogi normáktól függetlenül határozza meg a keltezés helyét, a város valós helyzetét mutató és számára is nyilvánvaló *oppidumot* illeszti a szövegbe.

³⁶ „iudex ... iurati ceterique cohospites veteris civitatis oppidi Myskolcz” – (1499) DL 102 286.

³⁷ A hivatkozásokat l. fent, a 12. jegyz.-ben.

³⁸ Általában a következő formula és különböző variánsai szerepelnek ebben az oklevélrészben: „sigilli nostre civitatis munimine roboratas” – (1376) DL 6328., (1416) DL 10 447., (1433) DL 83 665., (1453) DL 14 674., (1458) DL 15 297., (1462) DL 15 731., (1469) DL 83 780., (1480) DF 254 458., (1480) DL 107 799., (1489) DL 83 949., (1492) DF 252 619., (1494) DL 86 715., (1506) DL 88 946. Persze itt is vannak kivételek, még ha nem is túl sok: „sigilli oppidi nostri munimine roboratas duximus concedendas” – (1478) DL 83 828.; „sigillo dicti oppidi roboratam” – (1499) DL 107 804.; „sigilloque nostri oppidi firmamus” – (1501) DL 65 369. Szintén „civitas”-t használ a tanács megnevezésénél és a pecsételéssel kapcsolatosan a mezőváros másik, 1499-ben kibocsátott oklevele, de a datálásnál már *oppidum* szerepel – DL 102 286.

³⁹ Szikszón például a 15. század elejére már eltűnt a „civitas” használata az oklevelekből, de a középkor végén még van rá egyetlen adatunk, ugyanilyen kontextusban: „sigillo civitatis nostre appenso” – (1484) DF 215 070. Néhány további példa: Újhely, 1386: „sigillo prefate civitatis” – DL 7194.; 1454: „sub sigillo nostre civitatis emanatas” – DL 14 898.; 1477: „sigillo nostre civitatis munimine roboratas” – DL 18 005.; Liszka: „sigilli nostre civitatis” – DF 264 495. stb.

⁴⁰ „Datum oppidi Myskolcz” – DL 107 799.

A mezővárosok azonban nem csak az *oppidum* és a *civitas* nevet viselheték. Bizonyos esetekben, főként, ha a település birtokjoggal kapcsolatos oklevélben került említésre, egyszerű *possessió*ként is szerepelhettek a szövegben. A jelenség alapvetően a középkori birtokjogi gondolkodásmód eredménye volt, hiszen az *oppidum*ok esetében nem csupán egy városias képződményről van szó, hanem egyúttal egy különféle tartozékokkal (köztük értelemszerűen jobbágytelkekkel, szántókkal, rétekkel, erdőkkel és vizekkel) és haszonvételekkel bíró jószágról is.

Amikor 1347-ben a szepesi káptalan a roznnyói és lucsinai soltészszágba való beiktatással kapcsolatos ügyről tett jelentést I. Lajosnak, Rozsnyót minden további nélkül egyszerű birtoknak nevezte, holott – mint láthattuk – már 1320-ban *civitas*nak tekintették.⁴¹

Gálszécs egyértelműen *oppidum* volt a középkor végén. 1426-tól általában így is szerepel a forrásokban.⁴² Mégis azt láthatjuk, hogy 1448-ban és 1495-ben egyaránt *possessió*nak nevezik. 1448-ban a mezőváros hatodrésszének és két környékbeli falunak, Kereplyének és Tehnának az elfoglalását tiltotta Csapi Domokos és rokonsága a Szécsiektől. 1495-ben II. Ulászló szólította fel a Csapiakat, hogy birtokaikon, köztük Gálszécsen tegyenek osztályt. Gálszécsent mindkét oklevélben *possessió*ként említik.⁴³

Nagymihályon hasonló helyzettel kell szembesülnünk. A mezőváros *oppidum* elnevezése 1427-től mutatható ki, de van erre adatunk 1452-ből vagy 1514-ből is. Mégis, 1476-ban a települést *possessió*nak nevezik, amikor a Nagymihályiak és Butkaiak közötti birtokügyben fogott bírák segítségével a mezővárosban hoztak döntést.⁴⁴ A már említett Pásztó *oppidum* a kiváltságolása után nem sokkal, 1415-ben szintén egyszerű birtokként szerepelt, amikor Luxemburgi Zsigmond Kazai Kakas László fiainak, Gyulának és Lórándnak több birtokot, köztük pedig pásztói birtokrészeket juttatott új adományként.⁴⁵

Érdekes ugyanakkor, hogy a konkrétabb jelentésű – némi „településtudományi” jelleget is magában hordozó – *villa* kifejezést szinte egyáltalán nem használják már a 15. századi írásos emlékeink az *oppidum*okra, ahogy a mezővárosi bíró sem *villicus*, hanem egyértelműen *iudex*. Erre is van azonban egy különleges, szabályt erősítő kivételünk: a máramarosi mezővárosok 1329. évi privilegiájának Zsigmond idején történő átírásakor az átírást 1404-ben és 1435-ben

⁴¹ DL 63 680.

⁴² Első „*oppidum*”-említése: DL 54 553. Továbbiak: (1455) DF 213 519., (1461) DF 214 058., (1469) DL 16 933., (1499) DL 36 566., (1526) DL 37 242.

⁴³ „de occupatione detentione sextarum partium dicte possessionis Zeech” – DL 57 706.; „in possessionibus [...] predicta, ac Chap, [...] jaath et Aswan in de Wngh, ac Thehna, Kereplye, Zabolcz, Polyanka et [...] Galzeech vocatis in Zempleniensi comitatibus existentibus” – DL 57 811.

⁴⁴ Az első „*oppidum*”-említést Engel Pál teszi 1427-re. *Engel Pál: Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp. 2001.; DL 67 560., DL 86 078., DL 17 813.

⁴⁵ ZsO V. 504. sz., DL 89 750.

kérvényező mezővárosi küldöttség tagjai a szöveg szerint *villicus*ok voltak, településeik pedig *willák*.⁴⁶ Mivel a privilégium és átírásai csak újkori másolatokban maradtak fenn, gondolhatnánk arra is, hogy a késői másoló módosította az eredeti *indexet* és cserélte le a *villicus*ra az egyszerűség kedvéért. Mégis, inkább arról lehet szó, hogy a megerősítés során az eredeti, *villicus* választását engedélyező kiváltságlevél és a 15. században a bíróra használt, a korban már mindennapos és elterjedt *index* kifejezések közötti ellentmondást a középkori megerősítések írásba foglalói észrevették és a félreértések elkerülése érdekében úgy oldották fel, hogy az eredeti oklevélben szereplő archaikusabb és hasonló szintű településekre már nem nagyon használt, de számukra még így is érthető és egyértelmű *villicust* alkalmazták az oklevelet átíró keretszövegben is.⁴⁷

Zárógondolatként idekivánkozik még egy érdekes megjegyzés. Azok a szabad királyi és királyi szabad városok, amelyekkel a mezővárosok népessége kapcsolatba került, egyfajta, követendő terminológiai mintát, példaképet jelenthettek a mezővárosi hivatali írásbeliség számára. Ugyanezt a szerepet azonban nyilvánvalóan a mezőváros is betölthette a környező falvak irányában. Figyelemre méltó fejlemény ugyanis, hogy olykor a falutelepülések is eltérnek okleveleikben a tőlük a számtalan példa alapján elvárható, hagyományos terminushasználattól. Erre remek bizonyíték a szabolcsi Ajak falu. Már az is ritkaságszámba megy, hogy a településnek két saját kibocsátású oklevele is fennmaradt. 1454. június 9-i levelükben, amelyet uruknak, Kállói Jánosnak írtak egy jobbágy bebörtönzése ügyében, magukat a mezővárosok módjára nevezik meg (*iudices et iurati ac universi hospites de Ayak*).⁴⁸ 1462-ben ugyanők Nagyhalász falunak írnak, szintén hatalmaskodás, jobbágyi javak elkobzása miatti ügyben. A címzés eleve elgondolkodtató: a nagyhalásziakra az általában csak mezővárosi polgárságra használt „előrelátó”, sőt, a még mezővárosokban is ritkának számító „körültekintő” jelzőt alkalmazzák, magukat pedig *universita*s-ként értelmezik.⁴⁹ Ajak és Nagyha-

⁴⁶ Az 1435. márc. 12-i királyi megerősítés a személyesen megjelenő „Joannes dictus Kethel de Visk et Benedictus magnus de Hust villici” kérésére történt. 1404. jún. 3-án pedig „fideles nostri viri providi Ladislaus de Hust, Georgius de Visk, Franciscus de Techö, [...] de Szigeth villici nostri” jártak el a megerősítés érdekében – DL 2539.

⁴⁷ Főként úgy érdekes az ügy, ha tudjuk: Hosszúmezőn már 1373-ban, Szigeten már 1383-ban bíróról és esküdtekről („iudex et iurati”) beszélnek a forrásaink, az 1435. évi megerősítés évében Técsőn pedig szintén, és ezután sem bukkan fel „villicus”-terminus a máramarosi mezővárosok bírójára nézve – *Mibályi J.*: Máramarosi diplomák i. m. 69., 80., 300.

⁴⁸ DL 44 729.

⁴⁹ „Providis viris ac circumspectis iudicibus ac iuratis et aliis universis et singulis in possessione Naghalaz commorantibus et existentibus”, illetve: „Iudex iurati et universitas commorantium in possessione Ayak” – DL 81 481. Persze magát jogi egységnek tekintő faluból is lehetne még említeni: ilyen volt például a Varannó melletti Szacsur, amely 1507. évi oklevelében a következőt írja: „iudex et tota communitas Sachwr” – DF 229 304. Vö. *Kubinyi András*: Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Bp. 1999. 245–256.

lász a középkor folyamán valójában csak egyszerű faluként szerepelt az oklevelekben. A terminológia alkalmazása esetükben egyértelműen a környékbeli mezővárosok szokásjogának kivetülése lehet, azaz a helyi írástudók pontosan tisztában lehettek azzal, hogy a mezővárosokban milyen latin kifejezésekkel szokás megnevezni a települési önkormányzat egyes elemeit, valamint a közösséget, és valamilyen okból ők is hasonlóképpen jártak el.

A fenti példák alapján a 15. századi mezővárosi terminushasználat terén megfigyelhettünk ugyan bizonyos tendenciákat, de semmiképpen nem beszélhettünk törvényszerűségekről, lényegében minden egyes *oppidum* esete teljesen egyedi. A 14. században a városias jellegű településeket még gyakran neveztek *civitas*-nak, de hívhatták így a 15. században is, ha korábban rövidebb-hosszabb ideig már királyi birtokban állt, s még inkább, ha ráadásul korai város-privilegiummal is rendelkezett. Ha bányavárosról van szó, ami már elindult a mezővárossá fejlődés felé, akkor a *civitas* elnevezés még a 15. században is gyakran megjelent, elfedve a közben bekövetkezett gazdasági változásokat, például a bányák kimerülését. Ha egyházi birtokban volt a mezőváros, mindezek mellett láthatólag egy komolyabb központi funkciónak, például az ott működő hiteleshelynek köszönhetően is elnyerhette ezt a címet. A mezőváros típusától és a birtokos személyétől függetlenül egy *oppidumot* ráadásul saját lakossága is előszeretettel nevezett *civitas*-nak, amiben lakóhelyükkel kapcsolatos egyéni és elfogult elképzeléseik öltöttek testet.

A mezővárosokat olykor *possessió*-nak, esetleg *villán*-nak is nevezhették, ha a település birtokjogi vonatkozásban szerepelt egy oklevélben, illetve, ha a jobbágy és földesúr közötti diskurzus során az előbbi a függő helyzetét, az utóbbi pedig a földesúri jogait kívánta hangsúlyozni.

Abból a szempontból, hogy a mezővárost éppen milyen formában nevezik meg az oklevélben, döntő jelentőséggel bírt tehát az *oppidum* eredete és birtokosának személye, a megnevezés időpontja, a szöveg kontextusa és az abban felhasznált oklevélformulák, továbbá a legfontosabb: maga a megnevező egyén, a településről alkotott sajátos elképzelései és érdekei. A mezővárosokkal kapcsolatos terminológiai sokszínűség ennek az érdekes helyzetnek a végeredménye volt.

